

Брацка М. В.,

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, м. Київ

ПОЕМА ЮЛІУША СЛОВАЦЬКОГО “АНГЕЛЛІ” ЯК ТЕКСТ АНТИКОЛОНІАЛЬНОГО ДИСКУРСУ

У статті розглядається поема великого польського романтика Ю. Словацького “Ангеллі” при застосуванні методологічного інструментарію постколоніальних досліджень. Антиколоніальний код у поемі формують образи мартирології польського народу, контрастні моделі поведінки щодо політики колонізатора, образи моральної деградації колонізованого населення.

Ключові слова: *постколоніальні дослідження, антиколоніальний дискурс, імперія, Сибір, засланці, тубільці.*

The article deals with the poem of the great Polish romantic poet Juliusz Slowacki “Anhellі” in applying the methodological tools of postcolonial studies. An anti-colonial code in a poem is formed by the images of martyrology of the Polish people, contrasting models of conduct in relation to the policy of colonialist, images of moral degradation of the colonized population.

Key words: *postcolonial studies, anti-colonial discourse, empire, Siberia, exiles, natives.*

Сучасні польські дослідники поступово засвоюють і вживають по відношенню до своєї літературної спадщини критерії постколоніальної критики. І хоча ця методологія часто не сприймається вітчизняними науковцями, факт, що Річ Посполита проводила колонізаторську політику і сама зазнавала впливу колонізаторів, залишається незаперечним [11]. Якщо поняття “колонізації” розглядати як будь-які дії, спрямовані на встановлення на чужих землях власної політичної, економічної, культурної домінації, то, без сумніву, ми можемо говорити про випадки колонізації і на території Європи (Ірландія, Шотландія, Польща після розподілів наприкінці XVIII ст. і до 1918 р., українські землі від часів Богдана Хмельницького до розпаду Радянського Союзу). Використовуючи інструментарій постколоніальних досліджень, учені звертаються не лише до стану речей після деколонізації, тобто відновлення справедливості на колишніх підкорених територіях, а й шукають у літературі доби колонізації тексти й моделі поведінки (наприклад, у текстах Джозефа Конрада, Редьярда Кіплінга, Олександра Пушкіна), в яких вони вбачають своєрідну вертикаль, що допомагала чужій владі, давала їй моральне алібі, формувала відповідний аксіологічний дискурс, стверджуючи її легітимність. “Таким чином, – стверджує Мечислав Домбровський, – постколоніальна критика, (...) своїми дослідженнями, підозрами і питаннями сягає значно глибше, сягає власне колоніальних часів, а насамперед механізмів, які з

одних роблять *фігуру колонізатора*, а з інших – *фігуру колонізованого* [курсив авторський – М. Б.]” [8, с. 2].

Для дослідження літератури певного національного простору, датованої до початку періоду деколонізації, необхідно також взяти до уваги диференціацію понять “постколоніальний” і “антиколоніальний”, де друге означає заперечення колоніалізму, протест проти колишніх колоніальних аргументів і цінностей, а перше – свідоме використання досвіду колоніалізму для формування новітньої свідомості [2, с. 67]. Застосовуючи критерії постколоніальних досліджень до аналізу польської романтичної поезії, зокрема поеми Ю. Словацького “Ангеллі”, ми намагатимось показати її антиколоніальне, антиімперське спрямування, втілене за допомогою відповідних образів, символів, засобів мовного вираження.

Отже, необхідно ствердити, що Польща є особливим випадком в історії колоніального й імперського досвіду, адже вона водночас поєднала іпостась колонізатора та колонізованого. Своє панування над Литвою Річ Посполита встановила шляхом політичного шлюбу королеви Ядвіги з Владиславом Ягелло, натомість руські землі здобувала збройним шляхом, а також м’якими методами через культурні, звичаєві впливи, стиль і мову, що було привабливе для багатьох родин місцевої руської шляхти. Внаслідок такого формального й духовного домінування впродовж XVI–XVII століть поляки захопили надзвичайно великі обшари і встановили панування “від моря до моря”. В результаті внутрішніх протистоянь у XVIII ст. дійшло до значного ослаблення Польщі, врешті – до її розподілів між сусідніми імперіями. До 1918 року Польща залишалася розділеним організмом у колонізованому стані, де колонізація проявлялася у присутності чужої влади, чужої урядової мови, чужих назв, у придушенні проявів польськості, каранням за вживання польської мови тощо [8].

Що характерно, навіть у найважчий період польської історії зі свідомості поляків, особливо з їхньої публіцистики, з політичної риторики, з художньої літератури не зникло переконання про “велику Річ Посполиту” і прагнення її відродити. Звичайно ж, відродити разом з білоруськими, литовськими, українськими “кресовими” польськими землями. Колоніальний досвід не вплинув на зміну ставлення поляків до земель, заселених етнічно “іншим” народом, використовуваним і поневоленним, якому не дається право на самостановлення, адже польський народ, який начебто має історичне право до цих земель, увесь час тримає його під політичним, економічним і культурним контролем. Даніель Бовуа пов’язує це з перетворенням “кресової” реальності XVII–XVIII століть, позначеної війнами і “сакралізованої” пролитою поляками лицарською кров’ю, у міф “кресів”, в якому домінувала ностальгія і мрія, адже у XIX столітті на цих землях польська політична влада практично була відсутня, йшлося лише про утримання земельних маєтків [7, с. 9].

Парадоксально, але у XIX столітті польський народ, будуючи колоніальний дискурс, залишаючись домінуючим економічним і культурним фактором на колишніх “кресах”, переходить у залежний політичний стан від Російської Імперії, що сильно позначилось, серед іншого, і на художній творчості польських романтиків. Відродження незалежної держави, утримання нації від політичної загибелі, отже, чітка ідеологічна настанова, стала основоположним чинником польської романтичної літератури та знаходила своє втілення в публіцистиці, мемуаристиці, історичних нарисах, художніх творах. Антиколоніальний виступ – польське листопадове повстання 1830-1831 років – пройшов широким резонансом серед усіх суспільних верств населення колишніх “кресів” і докорінним чином змінив долі багатьох: тих, що емігрували на Захід, хто залишився у країні та тих, яких вислали на Кавказ і до Сибіру. Повстання виявило також колоніальну, рабську або й незалежну, антиколоніальну творчу позицію польської інтелігенції: згадати хоча б консервативну “петербурзьку котерію” на чолі з Міхалом Грабовським, Генриком Жевуським і Ігнацієм Головінським, яка заохочувала до своїх лав польську молодь, що дійшла до слова після повстання. “Котерія” креслила для неї картини майбутнього під пануванням міцної імперської руки та визначала напрямки розвитку асимілятивної політики (згадати хоча б той факт, що саме М. Грабовський був найпалкішим речником “панславизму” з домінуванням саме Російської Імперії). Більшість творчих людей – поляків, що залишилися в Імперії, прийняла іншу, ніж згадана “котерія”, стратегію – або відклала перо, покладаючи таким чином край ілюзіям про відродження незалежної польської держави (звичайно, разом з українськими, і не лише, землями “від моря до моря”), як це зробив Томаш Падура, що можна розцінювати як своєрідний антиколоніальний жест, або цілковито занурюючись у минувшину та шукаючи відряду на сторінках незалежної історії могутньої держави Речі Посполитої. Цікаво, що у цих літературних історичних візіях наступив зворот у класичній колоніалістській схемі: свою культуру на колонізованих землях насаджує не колонізатор, тобто поляк, який внаслідок свого господарювання на “кресах” все ще ним залишався (хоча формально це вже були колонії Російської Імперії), а саме місцева тубільська, маргіналізована культура стає джерелом художньої творчості та визначає основні її художні домінант¹. Зі зрозумілих причин твори з виразно антиімперіальним звучанням з’явилися на еміграції.

З постколоніальної перспективи ми можемо сміливо поглянути на антиколоніальні дії польських романтиків. Заявлена у назві поема Юліуша Словацького “Ангеллі” вписується в ряд творів, які містили спротив Імперії, боролися за власну національну гідність і, звичайно, малювали картини (також есхатологічні) відродження незалежної Польщі.

¹ Про це писали, зокрема, дослідники літератури українсько-польського пограниччя [1], [4]. Див. також збірник [6].

Яскравий антиколоніальний характер мають “Дзяди” (частина III) Адама Міцкевича. Уже в першій сцені дав поет сугестивний опис вивезення до Сибіру молодих польських патріотів, що протиставилися імперії, взявши участь у повстанні: нескорені молоді люди, змучені виснажливими допитами і бійками (дехто з них не може самостійно пересуватися, тож їх переносять у кібітки царські солдати), стійко витримують прощання з рідним народом, показуючи йому свою незламну волю і любов до Вітчизни, вигукуючи наостанок рядок польського гімну – “*Jeszcze Polska nie zginęła*”. Доданий до драматичної частини “Дзядів” “Відступ” у поетичній формі представляє роздуми поета з подорожі по імперській державі – державі царів, де панує тиранія і деспотизм, безправ’я і брутальність, бюрократизм і услужливість чиновників. Помічені оком іноземця, сина колонізованого народу, елементи імперської дійсності тим більше дошкулили речникові імперіалізму, творцеві російського імперського культурного дискурсу – Олександрові Пушкіну, який у відповідь написав звеличуючу імперію поему “Мідний вершник” та загалом розглядав “польське питання” як справу “сімейну”, внутрішню, що вирішувалася за імперськими принципами стосунків з підкореними народами – “задушити”¹ [5, с. 127-137].

“Ангеллі” Юліуша Словацького також певною мірою є відповіддю на колоніальну політику імперської Росії. У цьому параболічному творі показовий протест як такий відсутній, значення набуває тиха “жертва, навіть жертва серця” [12, с. 52], “спокійна жертва” [12, с. 47], себто, згідно з поетом, поруч із революційною боротьбою рівноправне значення отримує тихе страждання, присвята свого життя поверненню свободи. Думається, таким чином прагнув Словацький довести значення багатьох тисяч життів своїх співвітчизників, які стали жертвами імперіальної машини влади, піддавалися моральним і фізичним тортурам, насамперед, викоріненню почуття національної тотожності.

Як ствердив Мечислав Інґльот, “це поема про трагедію вигнання з вітчизни” [9, с. 9], тобто твір уже в своїй основі скерований проти тих, хто здійснив це вигнання. Винуватці трагедії ховаються у Словацького під неуточненими визначеннями “уряд” [12, с. 1], “кати” [12, с. 22] та названими виконавцями їхньої розпоряджень – православний “поп” [12, с. 8], “козаки” [12, с. 9], “митник” [12, с. 17], “солдати” [12, с. 26]. Уточнення у цьому випадку навіть непотрібні, хіба важливо, яка імперія засуджує громадян підкореної держави за спробу відстояти свою самобутність на

¹ Цитата з листа Пушкіна до П. О. Вяземського, датованого 1 червня 1831 року: “... Но все-таки их [поляків – М. Б] надобно задушить, и наша медленность мучительна. Для нас мятеж Польши есть дело семейственное, старинная, наследственная распря; мы не можем судить ее по впечатлениям европейским, каков бы ни был, впрочем, наш образ мыслей. (...) Того и гляди, навяжется на нас Европа” [3 X, 351-352].

довічне заслання до місця з важкими кліматичними умовами проживання та реалізує політику винищення!? Здається, Словацький хотів створити універсальний антиколоніальний код сприйняття будь-яких імперіальних насильницьких методів.

І лише визначення “сибірська земля” [12, с. 1] дає можливість помістити дію поеми у просторі, встановити вектори політичної залежності. Колами цього білого пекла, суворого, непривітного й небезпечного, подібно як Вергілій і Данте у “Божественній комедії”, подорожують головні герої поеми – Шаман і Ангеллі – тубілець і вигнанець, представники підкорених народів, люди, що живуть, за словами Тараса Шевченка, на “не своїй землі”.

Ангеллі – політичний засланець, синтетичний літературний образ, що символізує життєвий шлях цілого покоління польських патріотів, мучеників, знищених у лещатах імперського механізму, – людей свого часу і політичних обставин. Відданість ідеалам, міра любові до вітчизни цілковито очищують Ангеллі, що стає напівбожественним героєм, якому дозволено бачити і спілкуватися з янголами, чути голоси померлих, впливати на рішення свого проводиря Шамана. “Чистий як лілія” й “незаплямований жодним підлим гріхом” Ангеллі, що все ж таки усвідомлює власну слабкість і неможливість врятувати батьківщину, задля її відродження готовий пожертвувати своїми цнотами чистоти і непорочності, а навіть зріктися майбутньої небесної нагороди і скласти власну душу в жертву: *“Idźcie! i powiedzcie Bogu, że jeżeli ofiara duszy przyjęta jest, oddaje ją i zgadzam się, aby umarła. Taki mam smutek w sercu, że mi światła anielskie w przyszłości natrętnymi są, a obojętny jestem na wieczność...”* [12, с. 47]. Ця слабка людина, а, думається, можна бачити у ній віддзеркалення постаті самого Словацького, для продовження боротьби з ворогом просить: *“O! dajcie mi moc miliona ludzi, a potem tękę miliona tych, którzy są w piekle”* [12, с. 48]. Згідно з передбаченням Шамана лише смерть останнього вигнанця, тобто Ангеллі, принесе бажане відродження рідної держави. Картини відродження народів, знищення монархій – здійснення Божої справедливості на землі – вливали надію на перемогу у так нищівних змаганнях з імперією.

Аби ствердити, що боротьба вигнанців не даремна, Шаман – вождь місцевого тубільського народу – намалював їм таку есхатологічну перспективу: *“Lecz wy będziecie w grobach i całuny będą na was spróchniałe: wszakże wasze groby będą święte, a nawet Bóg od ciał waszych odwróci robaki i ubierze was w umarłych dumną powagę... będziecie piękni. Tak jak ojcowie wasi, którzy są w grobach”* [12, с. 5]. Шаман, подекуди земне втілення Бога-Отця [12, с. 4], подекуди біблійного Мойсея [12, с. 6] або – Ісуса Христа [12, с. 10], представник знедоленого народу, перейнявся нещастям вигнанців, взяв їх під свою опіку та показав Ангеллі, а че-

рез нього і всім польським засланням, справжню сибірську колоніальну дійсність. Зображуючи ситуації поневолення, кривдження, карання, фізичного й морального знуцання, називаючи речі, постаті, явища своїми іменами, Словацький викрив імперську сутність загарбника, його гегемонію, прагнення захоплювати і підкоряти нові території й нові народи, висловив таким чином протест і прилучився до формування антиколоніального дискурсу.

Образи мартирології польського народу в поемі настільки реальні, що важко в них повірити – Ангеллі мав враження, що чергові кола земного пекла він проходить наче уві сні. Нестерпні муки на цій землі підготували колонізатори для малих польських дітей, яких забирали від батьків, вивозили вглиб Росії з метою русифікувати, навчали новій вірі, відплачуючи за гарну науку хлібом [12, с. 7-8]; для тисяч людей, які роками відбували покарання за свою любов до вітчизни у в'язницях [12, с. 10]; для тих, хто працював у копальнях Сибіру, де навіть ланцюги брязкали тихіше, а під стелею відлунювало: “Załużę was” [12, с. 19], хто не бачив сонця та поповнював новими кістками цю землю, що “jest tylko grobem synów ojczyzny i pełna ciszości” [12, с. 19]; для того єдиного старця – представника старого покоління поляків, засланих за участь у барській конфедерації, який мав віддати власну одягу, аби скласти данину цареві [12, с. 17]; для того заслання, якого карали ланцюгами за те, що відмовився працювати у святу неділю [12, с. 26], для всіх тих, хто відпочивав у свята, встановлені царем, прирівняним до Господа, наприклад, царські іменини [12, с. 23]. Накреслив поет також різні моделі поведінки особистості у важких умовах, коли вона стоїть перед життєвим вибором: збереження почуття власної гідності (так як у випадку Вінценти Немойовського, обмовленого царським урядом перед іншими учасниками повстання та вивезеного до Сибіру [12, с. 10-11], чи безіменного ксьондза, учасника повстання, зрадженого й виданого владі його ж єпископом [12, с. 20-21]) або пристосування й асиміляції (виразно засуджується постать Вінценти Красінського – батька поета Зигмунта Красінського, який спочатку прислужився Польщі в наполеонівських війнах, а потім перейшов на службу до царя й не взяв участі у листопадовому повстанні [12, с. 35]). Прикладом святої мучениці (не польки!), що вразила своєю самовідданістю й самопожертвою, є в поемі образ княгині Катерини Трубецької, що виїхала до Сибіру вслід за своїм чоловіком – декабристом [12, с. 25].

Колоніальна політика імперії має ще один страшний наслідок, показаний Словацьким в “Ангеллі”, – моральний занепад суспільства. Громада сибірських засланих розпалася на кілька угруповань, потопала у взаємній ненависті, виснажувалася розпачем і відсутністю віри в сенс власної жертви. За прикладом Голгофи збудувала хрести, на яких розіп’яла по одному представнику з кожного угруповання, чекаючи на смерть остан-

нього з них [12, с. 28], пиячила, зневажала місцевий народ. Деградація вигнанців дійшла такого ступеня, що призвела до відповідної ворожої реакції місцевого населення. Шаман, що став ініціатором союзу вигнанців і тубільців, закинуве полякам: *“oto obraziliście ludy tej ziemi i z szczepami stoją czyhając na was; psy ich nawet czyhają, aby z was którego rozedrzeć. Spotkałże z was kiedy kto Ostiaka [місцевий монгольський народ – М. Б.] i obszedł się z nim łagodnie i po ludzku? Zaprawdę! koto psa nie przeszedł żaden nie uderzywszy go nogą jak węża. O ludzie bez pamięci i serca!”* [12, с. 36]. За такі звинувачення сам поплатився життям. Прибульці, зневажаючи гостинність місцевого населення, замість об’єднання з тубільцями з метою опору колоніалістові, заплатили за добро вбивством. “Ці сибіряки, – як ствердила Аліна Вітковська, – власне кажучи є алегорією еміграції після листопадового повстання, її завятих суперечок, сварок і зведення рахунків, отже, водночас актуальним висловленням поета про його сучасність” [13, с. 345].

Юліуш Словацький намагався вказати своїм співвітчизникам на елементи колоніальної політики ненависного загарбника – Російської Імперії, а водночас унаочнити важливу роль кожної особи в успішності або поразці такої політики. Сказати, навіть в алегоричній формі, – це значить усвідомити свою залежність, висловити протест проти неї. На таке спромоглися великі польські романтики, зокрема Словацький.

Розмірковуючи про місце сучасної Польщі у постколоніальному просторі, Марія Яньон відзначила, що “процеси загарбницької колонізації Польщі в XIX і XX століттях та протилежні їм мрії Сенкевича про колонізацію інших сформували парадоксальну польську постколоніальну свідомість. Проявляється вона в почутті безсилля і поразки, розумінні низької цінності й периферійності країни... Цьому досить поширеному почуттю меншовартості щодо “Заходу” у сфері цієї ж парадигми протиставляється месіанська гордість у вигляді нарації про наші виняткові страждання й заслуги, про нашу велич і вищість над “неморальним” Заходом, про нашу місію на Сході” [10, с. 12]. Необхідно наголосити на потребі врахування такої специфіки, тим більше, що коріння її міцне й не завжди усвідомлюване. Сучасному дослідникові важливо поглянути на тексти, що з’явилися за часів колоніального минулого, з точки зору їхньої приналежності до антиколоніального дискурсу, з метою визнання цього минулого, звільнення від його тягаря, від обтяжливих образ і недомовок, що в часи кризи польської ідентичності, кризи патріотизму, традиційної культури дозволить сформувати новий, інший польський імаджінаріум [10, с. 329] та побудувати нові добросусідські політичні, економічні й культурні відносини з колишніми колонізаторами та колонізованими.

Література:

1. Гнатюк В. Українсько-польська правобережна романтична література. Вибрані праці / Відпов. ред., упорядн., та автор передмови Р. П. Радишевський. – Київ: МП “Леся”, 2009. – 636 с.
2. Павлишин М. Козаки в Ямайці: постколоніальні риси в сучасній українській культурі // “Слово і час”. – 1994. – № 4-5. – С. 65-71.
3. Пушкин А. С. Собрание сочинений в 10 томах. – Москва, 1963.
4. Радишевський Р. “Українська школа” в польському романтизмі як між-національна літературна формація // Слов’янські обрії. Вип. 2. XIV Міжнародний з’їзд славістів (10. 09. –16. 09. 2008, Охрид). Доповіді / НАН України. Укр. комітет славістів. – Київ, 2008. – С. 572-596.
5. Томпсон Е. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. / Пер. з англ. М. Корчинської. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2006. – 368 с.
6. “Українська школа” в літературі та культурі українсько-польського пограниччя. Київські полоністичні студії. – Т. VII. – Київ, 2005. – 598 с.
7. Beauvois D. Polacy na Ukrainie 1831-1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. – Paryż: Instytut Literacki, 1988. – 290 s.
8. Dąbrowski M. Kresy w perspektywie postkolonialnej // Porównania. – 2008. – № 5. – S. 1-20.
9. Inglot M. Romantyzm. Słownik literatury polskiej. – Gdańsk: “Słowo / obraz terytoria”, 2007. – 295 s.
10. Janion M. Niesamowita Słowiańszczyzna. Fantazmaty literatury. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2006. – 359 s.
11. Kowalski M. Kolonie Rzeczypospolitej. – Warszawa: “Bellona”, 2005. – 368 s.
12. Słowacki J. Anelli. “Biblioteka pisarzy polskich i obcych”. – Warszawa, 1947. – 57 s.
13. Witkowska A., Przybylski R. Romantyzm. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997. – 744 s.